

УДК: 792:[808.5+81'234]

Цитування:

Садовенко С. М., Порядченко Л. А. Культурологічна рефлексія творчої взаємодії режисера та актора: нейролінгвістичні технології як культуротворча парадигма в галузі сценічного мистецтва. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2022. № 4. С. 15–20.

Sadovenko S., Poriadchenko L. (2022). Culturological reflection on creative interaction between director and actor: neurolinguistic technologies as cultural-creating paradigm in the field of stage arts. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 15–20 [in Ukrainian].

Садовенко Світлана Миколаївна,
доктор культурології, професор, професор
кафедри режисури та акторської
майстерності та кафедри академічного і
естрадного вокалу та звукорежисури
Національної академії керівних кадрів культури
і мистецтв, заслужений діяч мистецтв України
<https://orcid.org/0000-0001-9166-5259>
svetlanasadovenko@ukr.net

Порядченко Леся Анатоліївна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент Київського університету
імені Бориса Грінченка
<https://orcid.org/0000-0001-8596-8907>
l.poriadchenko@kubg.edu.ua

**КУЛЬТУРОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ТВОРЧОЇ ВЗАЄМОДІЇ
РЕЖИСЕРА ТА АКТОРА: НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ЯК КУЛЬТУРОТВОРЧА ПАРАДИГМА В ГАЛУЗІ СЦЕНІЧНОГО МИСТЕЦТВА**

Мета статті полягає в проведенні культурологічної рефлексії щодо технології нейролінгвістичної взаємодії режисера та актора в процесі міжособистісної комунікації під час роботи над постановкою вистави. **Методологія дослідження** відповідно до культурологічного дискурсу базується на використанні комплексу загальнонаукових та конкретнонаукових методів. З метою дослідження проблеми в історичній послідовності застосовано історичний метод. Висвітлення та аналітичний вимір складових компонентів досліджуваної проблеми потребували застосування системно-аналітичного методу. З метою вивчення нейролінгвістичних технологій як культуротворчої парадигми в галузі сценічного мистецтва застосовано системно-структурний метод аналізу системи взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. Герменевтичний метод застосовано щодо культурологічної рефлексії творчої взаємодії режисера й актора та інтерпретації теоретичних положень досліджуваної проблеми. Для виведення загальних висновків статті застосовано метод узагальнення. **Наукова новизна** полягає в культурологічній рефлексії творчої взаємодії режисера й актора та розгляді нейролінгвістичних технологій як культуротворчої парадигми в галузі сценічного мистецтва. **Висновки.** Аналіз порушеного в статті питання щодо культурологічної рефлексії творчої взаємодії режисера й актора дав змогу констатувати важливість використання нейролінгвістичних технологій як культуротворчої парадигми в галузі сценічного мистецтва. З'ясовано, що нейролінгвістичні технології, незалежно від конкретної мети чи змісту, безпосередньо спрямовані на творчу взаємодію режисера й актора, становлять гармонічну цілісність та завжди можуть бути використані задля встановлення творчого тандему під час постановки вистави. Показано, що використання нейролінгвістичних технологій у процесі комунікації сприятиме кращому взаєморозумінню між суб'єктами творчого процесу й протегуватиме чіткій взаємозв'язок між режисером та актором під час роботи над постановкою вистави. Урахування нейролінгвістичних особливостей пріоритетного сенсорного каналу актора, використання у творчому процесі технік відзеркалення, підлаштування та якоріння отриманого результату дозволять встановити рапорт між режисером та актором, а режисер зможе усвідомлено вести актора протягом усього творчого процесу, що сприятиме абсолютній взаємодії актора й режисера. Отже, культурологічна рефлексія творчої взаємодії режисера та актора уможливила висвітлення комплексу художніх принципів, які чітко працюють, є адекватними щодо їх призначення, продукують дієві результати та цілком відповідають характеру та змісту культуротворчої парадигми сучасного сценічного мистецтва.

Ключові слова: культурологічна рефлексія, нейролінгвістичні технології, творча взаємодія, актор, режисер, культурологія, сценічне мистецтво, культуротворча парадигма.

Sadovenko Svitlana, Doctor of Cultural Studies, Professor, Professor of the Department of Directing and Performing Arts of the Institute of Contemporary Art of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Art, Honored Art Worker of Ukraine; Poriadchenko Lesya, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Borys Hrinchenko Kyiv University

Culturological Reflection on Creative Interaction between Director and Actor: Neurolinguistic Technologies as Cultural-Creating Paradigm in the Field of Stage Arts

The purpose of the article is to conduct a cultural reflection on the technology of neurolinguistic interaction between the director and the actor in the process of interpersonal communication when working on staging a performance. **The methodology of research** is in accordance with the culturological discourse and is based on the application of a set of general scientific methods for specific scientific methods. In order to study the problem in historical sequence, the historical method is applied. Illumination and analytical measurement of the constituent components of the problem under study required the use of a system-analytical method. In order to study neurolinguistic technologies as a cultural paradigm in the field of performing arts, a system-structural method for analysing a system of interconnected and interacting elements is applied. The hermeneutic method is used for cultural reflection of the creative interaction between the director and the actor and the interpretation of the theoretical provisions of the problem under study. To draw the general conclusions of the study, the method of generalisation is applied. **Scientific novelty** lies in the cultural reflection of the creative interaction between the director and the actor and the consideration of neurolinguistic technologies as a cultural paradigm in the field of performing arts. **Conclusions.** An analysis of the question raised in the article about the cultural reflection of the creative interaction between the director and the actor made it possible to state the importance of using neurolinguistic technologies as a cultural paradigm in the field of performing arts. It was found that neurolinguistic technologies, regardless of the specific purpose or content, are directly aimed at the creative interaction between the director and the actor, constitute a harmonic integrity and can always be used to establish a creative tandem when staging a performance. It is shown that the use of neurolinguistic technologies in the process of communication will contribute to a better mutual understanding between the subjects of the creative process and will favour a clear relationship between the director and the actor when working on the performance. Taking into account the neurolinguistic features of the actor's priority sensory channel, using the techniques of reflection, adjustment and anchoring of the result obtained in the creative process will contribute to establishing a rapport between the director and the actor, will allow the director to consciously lead the actor throughout the entire creative process of working on staging the performance and will lead to the interaction between the director and the actor. Consequently, the culturological reflection of the creative interaction between the director and the actor made it possible to illuminate the complex of artistic principles that clearly work, are adequate to their purpose, give effective results and fully correspond to the nature and content of the cultural paradigm of modern stage art.

Key words: culturological reflection, neurolinguistic technologies, creative interaction, actor, director, culturology, performing arts, cultural paradigm.

Актуальність теми дослідження. Завдання режисера полягає в тому, щоб «допомагати творчості акторів, контролювати та узгоджувати їх дії, спостерігаючи за тим, щоб вони органічно виростили із єдиного художнього зерна драми так, як і все зовнішнє оформлення вистави» (за К. Станіславським) [4; 5]. Сучасні науковці і практики також зауважують на тому, що основу режисури становить «здатність режисера до перенесення на себе всіх процесів акторської творчості» [1, 88]. Отже, одним із пріоритетних завдань міжособистісного спілкування режисера з актором є встановлення тісного контакту комунікації і взаєморозуміння в роботі над реалізацією творчого задуму постановки вистави. Утім необхідно розуміти, що кожна людина, будь-то актор чи режисер, – це насамперед окрема унікальна особистість, зі своїм характером, життєвим досвідом, світосприйняттям.

Кожній конкретній особистості притаманна та чи інша система уявлень, яка залежить від її реакції на подразники навколишнього світу, зокрема світ речей, образів, слів та звуків. Відтак в особистості, у якої переважає візуальне світосприйняття, відчуття виникають у вигляді образів. Домінують у цьому випадку рецептори зору.

У людини, яка під час спілкування першочергово звертає увагу на слова і звуки, превалює аудіальна система сприймання навколишнього світу. Панівним рецептором у неї є слух. У людей з полімодальною системою сприйняття подразників навколишнього середовища переважають узагальнені уявлення та мисленнєві процеси. За пріоритетності кінестетичного світосприйняття домінують рухові відчуття (за Дж. О'Коннором).

Бачення особливостей виконання тих чи інших технік акторської гри актор і режисер можуть відчувати і сприймати в реалізації по-різному. Це подеколи може призводити до непорозуміння, і в процесі творчої взаємодії можуть виникати певні навіть конфліктні ситуації між актором і режисером. Задля уникнення небажаних протистоянь інтересів чи різночитань під час роботи над постановкою вистави режисерові в процесі комунікації з акторами слушно послуговуватися методами та прийомами нейролінгвістики.

Отже, культурологічна рефлексія щодо проблеми використання нейролінгвістичних технологій у різних сферах життєдіяльності людини в сьогоденні, зокрема питання психоемоційної взаємодії режисера та актора в процесі досягнення найбільш продуктивних

результатів у роботі над творчою постановкою вистави, є реально *актуальною*.

Аналіз досліджень і публікацій. Річард Бендлер і Джон Гріндер у 1970-роках на основі аналізу психотерапевтичних праць Вірджинії Сатір, Фріца Перлса та Мілтона Еріксона розвинули технологію нейролінгвістики й описали особливості її використання в життєдіяльності людини [6]. Відповідно до досліджень Дж. Гріндера, Р. Ділтса, В. Сатір, Дж. О'Коннора, Дж. Сеймора та інших науковців, технології нейролінгвістики містять послідовність дій, що відповідають визначеним умовам, а саме: вони працюють й адекватно до їх призначення дають дієві результати; опис технологій настільки спрощений, що, використовуючи їх покроково, кожен може досягти бажаного; в усіх вправах закладений критерій мінімалізму, тому для досягнення результату необхідно виконати елементарні дії; нейролінгвістичні технології не залежать від конкретної мети чи змісту, адже спрямовані безпосередньо на процес, відтак можуть бути використані завжди й усюди.

Мета статті полягає в проведенні культурологічної рефлексії щодо технології нейролінгвістичної взаємодії режисера та актора в процесі міжособистісної комунікації під час роботи над постановкою вистави. Поставлена мета зумовила виокремлення завдань, серед яких, зокрема: охарактеризувати нейролінгвістичні технології як культуротворчу парадигму, що сприятиме встановленню психологічно-мистецької єдності актора і режисера в роботі над постановкою вистави; запропонувати механізми нейролінгвістичного ведення актора режисером задля реалізації творчого задуму.

Виклад основного матеріалу. У праці «Культурологічний вимір нейролінгвістичного програмування в триєдності взаємодії режисера, актора, глядача» ми розпочали розгляд нейролінгвістичних особливостей взаємовпливу режисера на актора та актора на глядача крізь призму пріоритетного сенсорного каналу й репрезентативних систем сприймання та відтворення інформації. У статті наголошено, що врахування особливостей аудіального, візуального, кінестетичного чи дигітального сенсорного каналу під час роботи над роллю та її відтворення сприяє кращому й швидшому взаєморозумінню всіх учасників мистецького процесу постановки спектаклю [2].

Нині роль театрального та кінорежисера постійно підвищується, адже «високою є його відповідальність за підбір актуального, співзвучного часові репертуару» [3, 23].

Створюючи «в процесі режисерської творчості <...> новітній твір сучасного мистецтва – театральну виставу» [3, 23], режисер покликаний завжди вивчати різноманітні методики психологічного впливу та взаєморозуміння з актором у процесі роботи. Однією з таких психологічних технологій взаємовпливу та встановлення продуктивних взаємозв'язків є підлаштування, що входить до структури нейролінгвістики. Режисер, орієнтуючись на репрезентативні системи сприймання (візуальні, аудіальні, кінестетичні) та відтворення інформації, завдяки яким кожна людина сприймає зовнішнє середовище, має можливість впливати саме на ту репрезентативну систему, що притаманна кожному, окремо взятому акторові. Відтак він зможе виконати підлаштування до специфіки психологічного сприйняття та відтворення індивідуальності актора і спрямувати його реалізацію творчого задуму п'єси так, як вбачає сам режисер. Важливою умовою здійснення підлаштування режисера до актора є використання під час спілкування саме тих лексичних одиниць, які відповідають провідній репрезентативній системі співучасника творчого процесу. Тобто слова та предикати, які вживає в мовленні режисер, мають віддзеркалювати світосприйняття актора.

Якщо режисер, прислухавшись до мовлення актора, розпізнає в ньому саме візуальну модальність, тобто в його побутовому мовленні переважають фрази: «мені здається», «я помітив», «у мене сформувалась загальна картина» тощо, у такому разі він має враховувати в спілкуванні той факт, що цей актор переважно сприймає та запам'ятовує інформацію за допомогою образів і картин, а відтак комунікація з ним за допомогою звуків приречена на фіаско.

Актор з переважною візуальною системою сприйняття матиме певні труднощі у виконанні завдань, які стосуються використання лише слухового аналізатора. Щоб полегшити йому виконання подібних доручень, режисер має забезпечити співпрацю з актором хоча б мінімальним зоровим сприйняттям інформації і пам'ятати, що усні поради й зауваження, не підкріплені зоровими образами, акторові буде сприймати досить складно.

У процесі спілкування з акторами, у яких переважає візуальна репрезентативна система сприйняття і відтворення інформації, доречно вживати такі слова, як «дивитися», «бачити», «виглядати» тощо. Режисер має вести розмову з актором-візуалом, використовуючи наочні образи, для того щоб він мав можливість

«побачити» всю необхідну інформацію, і лише після цього вимагати від нього реалізації тих чи інших творчих задумів. Під час творчої співпраці з таким актором режисер може використовувати наочність та демонстраційні матеріали. У цьому випадку доречним буде пояснення техніки акторської гри особистим прикладом виконання пластики рухів та поведінки героя.

Враховуючи заздалегідь визначену репрезентативну систему, режисер може віднайти предикати, які повністю відповідатимуть конкретному акторові. Наприклад, для спілкування з кінестетиками доречно використовувати мовленнєві засоби на кшталт «комфортно», «відчувати», «тепло», «під враженням» тощо. Акторам-кінестетикам краще вдасться зрозуміти творчий задум, відчувши роль на собі: доторкнутись до тих предметів та об'єктів, що оточували його героя.

Для представників аудіального типу сприйняття більш впливовими стануть мовні пояснення, аніж предмети, об'єкти та картини. Режисерові під час спілкування з аудіалом доречно використовувати у власному мовленні слова: «чути», «слухати», «звучати» тощо, що допоможе акторові-аудіалу краще сприйняти та зрозуміти інформацію. Відтак режисер у роботі з акторами має задіювати всі види репрезентативних систем, для того щоб його почули аудіали, побачили візуали та відчули кінестетики.

Задля підлаштування до поведінкових реакцій та в подальшому творчому веденні актора режисер має сформулювати здатність спостерігати й помічати зовнішні поведінкові ознаки людей, простежувати їх, щоб потім наділяти їх відповідним змістом. У нейролінгвістиці таку здатність називають *сенсорною гостротою*. Саме завдяки розвиненій сенсорній гостроті режисер зможе спостерігати та дослідити особливості зовнішніх проявів поведінки актора: його дихання, зміну кольору обличчя, найменші зміни м'язового тону, форми нижньої губи, варіації звучання і тональності голосу під час спілкування. Отримані психосенсорні показники дадуть можливість режисерові виконати елементарну калібровку до актора – налаштуватися на його стан та інші внутрішні операції з обробки сенсорної інформації. Калібровка здійснюється на основі попереднього спостереження за репрезентативними системами людини та її зовнішніми невербальними сигналами. Так у творчій взаємодії з актором режисер поступово підлаштується під відображення його

психоемоційного стану, здійснивши віддзеркалювання зовнішньої та внутрішньої поведінки.

Під час перехресного віддзеркалювання наслідують вираз обличчя, тональність голосу, ритмічність і частоту дихання та частоту кліпання очима. Це налаштовує співучасника творчої праці на психологічну довіру до режисера та сприяє встановленню первинної форми приєднання (прилаштування / підлаштування). Підлаштування в нейролінгвістиці визначають як встановлення та підтримку рапорту з іншою людиною шляхом приєднання до її моделі світу, мови, переконання, цінностей, справжніх переживань тощо. Підлаштування відіграє критичне значення під час утворення рапорту (Д. Гріндер, Р. Бендлер) [6]. Рапорт виникає внаслідок підлаштування, віддзеркалювання і приєднання до особливостей мовлення і поведінки іншої людини, стану емпатії чи сприйняття іншої позиції. Кожна людина – індивідуальність і має свою унікальну карту реальності, репрезентацію світу, що базується на узагальненні життєвого досвіду, сукупності принципів діяльності людини. Важливе значення у встановленні рапорту має врахування ключів доступу – інформації, яка допомагає зрозуміти суб'єктивні структури людини (ключі очного доступу, предикати дихання, пози, жести, міміка, тон, тональність голосу тощо). Здійснюючи в культуротворчому процесі прийняття визначених параметрів виражальних засобів (поведінки, слів тощо), режисер зможе домогтися посилення рапорту з актором – відчуття зв'язку, взаємності, довіри.

Під час приєднання режисер має повторювати фізіологічні особливості поведінки актора. Наприклад, копіювати його позу, жести, міміку, налаштуватися на ритмічність дихання та відтворювати фізіологічні особливості голосу: тональність, висоту, швидкість мовлення, тембр голосу та його гучність.

Результатом приєднання, або встановлення рапорту, буде зворотна реакція респондента. У нейролінгвістиці цей етап носить назву конгруентності. *Конгруентність* – стан, у якому слова людини відповідають її діям, її невербальні сигнали та вербальні твердження відповідають одне одному [6]; стан цілісності, адекватності, внутрішньої гармонії, відсутності конфлікту. Тобто актор у творчій взаємодії з режисером уже не відчуватиме внутрішнього конфлікту чи протистояння при реалізації творчого задуму, який пропонує режисер. Як результат, дует актора та режисера буде

взаємодіяти на одній психологічно-емоційній хвилі. Режисер у подальшому вестиме актора у його творчій діяльності відповідно до потреб вистави.

Професія актора є безкінечно багатогранною. Актор повинен постійно спостерігати за людьми, вивчати їхні манери, звички, поведінку, враховувати професійні якості свого героя, розуміти його оточення, суспільні інтереси, історичні відомості про ті часи, у яких перебуває герой художнього твору. Кожен актор фактично навчається все своє професійне життя і може бути прирівняний до вічного студента. Відповідно кожному акторові необхідно навчитися здійснювати підлаштування, або рапорт, щодо свого героя: дослідити, які відчуття героя передували тим подіям, про які розповідає автор твору; що стало передумовою виникнення в героя тих чи інших емоцій тощо. Тобто актор має навчитися зосереджуватися не на одному відчутті, описаному у творі, а на тому, що відбувалося до того, як герой відчув такі емоції. У контексті зазначеного згадаємо слова К. Станіславського: те, що ми бачимо; те, що чуємо; те, на що в цей час звернена наша увага; ті образи, які ми уявляємо; те, що ми говоримо до себе; те, що ми говоримо іншим [5].

Узагальнюючи основні фази культуротворчої парадигми щодо встановлення рапорту між режисером та актором задля реалізації творчої взаємодії під час роботи над постановкою вистави, виокремимо такі з них: встановлення приєднання до фізіології, тону голосу та лексики актора; зосередження уваги на наявності специфічних внутрішніх відчуттів. Це може бути відчуття внутрішньої теплоти, яке свідчитиме про те, що режисер налаштувався саме на те світовідчуття, яке притаманне окремо взятому акторові. Спочатку це відчуття може супроводжуватися дискомфортом, потім режисер буде відчувати його як теплоту: погодження з іншою людиною – актором; надалі буде відбуватися помітна зміна свого кольору обличчя (поява рум'янцю) та в співбесідника, з яким встановлюється рапорт. У подальшому можна помітити наявність у співрозмовника слів, що вказують на встановлення рапорту.

Перевірити встановлення рапорту з актором режисер може, спричинивши рухову активність своїм голосом чи рухами. Наприклад, коли режисер мимоволі підійме праву руку догори, то актор зробить такий самий жест. Це й буде вказувати на

встановлення рапорту. Результатом встановлення повної взаємодії буде процес ведення актора режисером шляхом реалізації творчого задуму постановки вистави. Так нейролінгвістичні технології як культурологічна парадигма допоможуть режисерові встановити позитивний психологічний клімат у взаємовідносинах з актором у процесі їх творчої взаємодії.

Наукова новизна статті полягає в культурологічній рефлексії творчої взаємодії режисера й актора та розгляді нейролінгвістичних технологій як культуротворчої парадигми в галузі сценічного мистецтва.

Висновки. Аналіз порушеного в статті питання щодо культурологічної рефлексії творчої взаємодії режисера та актора дав змогу констатувати важливість використання нейролінгвістичних технологій як культуротворчої парадигми в галузі сценічного мистецтва. З'ясовано, що нейролінгвістичні технології, незалежно від конкретної мети чи змісту, безпосередньо спрямовані на творчу взаємодію режисера та актора, становлять гармонічну цілісність та завжди можуть бути використані задля встановлення творчого тандему під час постановки вистави. Аргументовано, що використання нейролінгвістичних технологій у процесі комунікації сприятиме кращому взаєморозумінню між суб'єктами творчого процесу й протегуватиме чіткій взаємозв'язок між режисером та актором під час роботи над постановкою вистави. Урахування нейролінгвістичних особливостей пріоритетного сенсорного каналу актора, використання у творчому процесі технік віддзеркалення, підлаштування та якоріння отриманого результату сприятиме встановленню рапорту між режисером та актором, надасть можливість режисерові усвідомлено вести актора протягом усього творчого процесу роботи над постановкою вистави та призведе до абсолютної творчої взаємодії актора й режисера. Отже, культурологічна рефлексія творчої взаємодії режисера та актора уможливила висвітлення комплексу художніх принципів, які чітко працюють, є адекватними щодо їх призначення, дають дієві результати та цілком відповідають характерові та змісту культуротворчої парадигми сучасного сценічного мистецтва.

Література

References

1. Калько Р. М. Суспільно-історичний розвиток театральної педагогіки в контексті формування соціокультурного досвіду особистості. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2011. № 4. С. 88–95.
2. Садовенко С. М., Порядченко Л. А. Культурологічний вимір нейролінгвістичного програмування у триєдності взаємодії режисера, актора, глядача. *Knowledge, Education, Law, Management*. Lublin : ISAP, 2021. №7 (43), vol. 2. Pp. 26–30.
3. Садовенко С. М. Режисура як соціокультурний феномен XXI століття. *Альманах науки. Мистецтвознавство*. 2021. № 6 (51). С. 21–24.
4. Станіславський К. С. Про мистецтво театру. URL: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/e-biblioteka/mystectv/teatr/stanislavskiyi/tom1.pdf> (дата звернення: 15.09.2022).
5. Станіславський К. С. Робота актора над собою в творчому процесі переживання. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=158102> (дата звернення: 15.09.2022).
6. Grinder John, Richard Bandler, Judith Delozier. Patterns of the Hypnotic Techniques of Milton H. Erickson M.D.: [in 4 vol.]. Cupertino, CA : Meta Publications, 1977. Vol. II. 276 с.

1. Kalko, R. M. (2011). Socio-historical development of theater pedagogy in the context of formation of socio-cultural experience of the individual. *Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka* [in Ukrainian].
2. Sadovenko, S. M., Poriadchenko, L. A. (2021). Culturological view of neurolinguistic programming in the trinity of mutual modality of a director, actor, spectator. *Knowledge, Education, Law, Management Lublin: ISAP, 43, 2* [in Ukrainian].
3. Sadovenko, S. M. (2021). Directing as a socio-cultural phenomenon of the XXI century. *Almanakh nauky. Mystetstvovnavstvo*, 6 (51) [in Ukrainian].
4. Stanislavskiy, K. S. (2020). About the art of theater. Retrieved from: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/e-biblioteka/mystectv/teatr/stanislavskiyi/tom1.pdf> [in Ukrainian].
5. Stanislavskiy K. S. The actor's work on himself in the creative process of experiencing. Retrieved from: <https://www.litmir.me/br/?b=158102> [in Ukrainian].
6. Grinder, John, Richard, Bandler, Judith, Delozier (1977). *Shablonyi gipnoticheskikh metodov Milтона H. Eriksona M.D.: in 4 vol.* Cupertino, CA: Meta Publications, II, 276 [in English].

Стаття надійшла до редакції 04.10.2022
Отримано після доопрацювання 07.11.2022
Прийнято до друку 14.11.2022